

УДК 930.2:82-6:929]:025.15:027.7:378.4(477.54-25) DOI: 10.26565/2227-6505-2022-34-06

**РАВЕННСЬКІ ЛИСТИ ФЕДОРА ШМІТА З КОЛЕКЦІЇ РУКОПИСІВ ЦНБ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА.****М. Є. Домановська**Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
marina.domanovska@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>**І. І. Кононенко**Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
koniryana@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6981-9418>

Метою статті є аналіз і публікація листів професора Харківського університету Федора Шміта (1877 – 1937?) з колекції рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Методологію дослідження становлять принципи історизму та об'єктивності, втілені шляхом застосування спеціально-історичних методів, зокрема хронологічного, компаративного, а також методу внутрішньої та зовнішньої критики джерел.

Наукова новизна. Вперше публікуються листи Федора Шміта до нареченої Павли Шпер (березень 1904 р), що зберігаються в бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Досліджено зміст особистого листування вченого та подальше значення в його творчості вивчення равеннських пам'яток, здійсненого в березні 1904 р.

Висновки. В дослідженні визначено значення листів Федора Шміта з фондів ЦНБ як для реконструкції біографії вченого, так і для оцінки його візантиністичного спадку. Особисте листування презентує вивчення вченим візантійських пам'яток Равенни, результати якого представлені в його роботах харківського періоду. Розшифрований текст листів і прокоментовані уривки. Здійснена на сьогодні перша і поки що єдина публікація рукописного спадку Федора Шміта, виявлена в харківських бібліотеках та архівосховищах.

Ключові слова: Федір Шміт, візантиністика, Равенна, Харківський університет, особисте листування.

Purpose of the article. The article represents an analysis and publication of the letters of Kharkiv University professor Fedir Shmit (1877–1937?) held in the manuscript collection of the Central Academic Library of V. N. Karazin Kharkiv National University.

Methodologically, the study is based on the principles of historicism and objectivity and employs a variety of special historical methods, including chronological, comparative, and the method of internal and external source criticism.

Academic originality. Fedir Shmit's letters to his fiancée Pavla Shper from the library of V. N. Karazin Kharkiv National University, dating to March 1904, are published for the first time. The author analyzes the contents of the scholar's personal correspondence and the importance of his study of Byzantine artifacts and monuments in Ravenna, undertaken in March 1904, for his subsequent work.

Conclusions. The article outlines the significance of Fedir Shmit's letters from the CAL collection both for reconstructing the scholar's biography and for assessing his contribution to Byzantinology. Personal correspondence throws light on Shmit's study of Byzantine remains in Ravenna, the results of which are presented in the works of his Kharkiv period. The author deciphers the letters and provides commentary on individual fragments. The article represents the first publication of Fedor Shmidt's manuscript legacy preserved in Kharkiv's libraries and archives.

Keywords: Fedir Shmit, Byzantine studies, Ravenna, Kharkiv University, personal correspondence.

3 (15) травня 2022 р. – 145 років від дня народження Федора Івановича Шміта (1877–1937?), професора Харківського університету, академіка ВУАН, візантиніста, мистецтвознавця, музеєзнавця, археолога, пам'яткоохоронця, дослідника психології дитячої художньої творчості.

До Харківського університету Федір Шміт був призначений 1912 р. на посаду професора кафедри історії та теорії мистецтв, вже маючи досвід тривалого наукового стажування в Російському археологічному інституті у Константинополі (РАК) (1901–1904), викладання давніх мов у Петергофській гімназії імені Олександра II (1904–1908), а також роботи на посаді наукового секретаря РАК (1908–1912), одного з провідних центрів світової візантиністики початку ХХ століття.

Вітаючи приїзд вченого до Харкова, Микола Сумцов писав: «Можна з впевненістю сказати, що Ф. І. Шміт за кількістю та внутрішніми перевагами вчених праць належить до числа кращих сучасних знавців візантійського мистецтва» [4]. Для університетської громадськості призначення Федора Шміта на кафедру теорії та історії мистецтв було передусім пов'язано з очікуванням продовження традицій дослідження пам'яток візантійського та давньоруського мистецтва, викладання мистецтвознавчих курсів та організації масштабної музейної роботи, започаткованих Єгором Редіним. Слід з впевненістю зазначити, що вчений повною мірою виправдав такі сподівання і, на відміну від багатьох своїх колег, навіть започаткував відому мистецтвознавчу наукову школу.

Впродовж харківського періоду (1912–1921 рр.) Федір Шміт опублікував понад 30 наукових праць і рецензій [6, с. 297]. Переважна більшість публікацій присвячена передусім мозаїкам візантійських храмів та Софійському собору в Києві. Так, мозаїкам равеннських церков вчений присвятив дві публікації в журналі «Светильник» у 1914 та 1915 рр. [6, с. 298]. З огляду на те, що у списку його наукових праць за попередні роки відсутні дослідження пам'яток італійського мистецтва, можна припустити, що матеріали для цих робіт вчений збирав під час подорожі Італією навесні 1904 року.

1987 р. співробітницею відділу рукописів та рідкісних видань Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Іриною Морозовою (Кононенко) були виявлені 33 листівки, надіслані Федором Шмітом своїй нареченій Павли Шпер з Равенни до Петербурга [2]. Ймовірно, ці листівки були передані самим вченим до зібрання фотографій бібліотеки Музею красних мистецтв і старожитностей Харківського університету [2; 5, с. 70]. Слід зазначити, що це, на жаль, його єдиний рукопис, що зберігається в фонді університетської бібліотеки. Однак ці листи – сторінка не лише особистого життя науковця, а й епізод з історії української візантиністики, оскільки серед основних завдань перебування Федора Шміта в Італії було дослідження пам'яток візантійського мистецтва в Равенні.

Велике закордонне турне Грецією, Італією, Німеччиною Федір Шміт здійснив 1903–1904 рр. під час наукового стажування в Російському археологічному інституті в Константинополі. В Італії він відвідав Барі, Катанію, Сиракузи, Чефалу, Монреале, Рим, де вивчав рукописи у Ватиканській бібліотеці, а також Равенну [3, с. 21].

Донька вченого Павла Шміт у своїй неопублікованій книзі «Жизнь Федора Ивановича Шмита», писала: «Наречена чекала свого нареченого довгі п'ять років, поки він їздив, дивився, навчався, працював і писав їй листи зі штемпелями різних міст, сповнені захоплених описів краси Константинополя, Греції та Італії, сповнені розповідей про свою роботу (як же шкода, що ці листи не збереглися)»¹. Втім, як вже зазначалося, частина цих листів зберігається в фонді бібліотеки Каразінського університету, а саме листи, написані з Равенни, на поштових листівках з видами міста та його пам'яток. Кожен лист є комплектом листівок з зображеннями архітектурних споруд (загалом 33 аркуші).

Равеннські листи Федора Шміта до майбутньої дружини Павли Шпер цікаві не лише як зразок приватного листування представника інтелігенції початку ХХ ст. Суто наукові враження від відвідин італійського міста вдало поєднуються з емоціями та роздумами емоційного юнака. Показово, що такий теплий ліричний тон притаманний і науковим студіям Федора Шміта. Суто

¹ Примітка І. Кононенко: ознайомитися з цим рукописом мені дозволила онука вченого Тетяна Бурлакова, за що я їй безмежно вдячна

діловий виклад легко переходить на сарказм як, наприклад, у рецензії на книгу Ю. Курта про равеннські мозаїки, що завершується їдкою фразою «ціна в 12 марок = 6 р. за таку макулатуру має бути визнаною надмірно високою» [7].

В період написання листів до нареченої, він був автором лише трьох опублікованих робіт, в тому числі й статті «Мозаики и фрески Кахрие-Джами» [6]. Професор Харківського університету за кафедрою історії церкви Іосиф Бродович в своїй рецензії пізніше зазначав: «Дослідження Ф. І. Шміта рясніють цінними спостереженнями, новими поглядами, від них віє свіжим, оригінальним, в них немало виправлень чи доповнень до праць попередників... Написані вони майстерно: ясно, красиво, захоплююче; мовою майже бездоганною в літературному плані, що дивно гармоніює з характером предмету: в мові немає жодної зайвої фрази, навіть жодного зайвого слова» [1, с. 376]. Монографія Федора Шміта, присвячена Кахріє-Джамі, вийшла друком 1906 р., а альбом було надруковано в Мюнхені лише п'ять років по тому. Проте ці праці вченого не втратили значення, на чому наголосив Пол Ундервуд у роботі, що вийшла по завершенні багаторічних робіт з укріплення мозаїк та фресок церкви Спасителя у монастирі Хора, більш відомому під турецькою назвою Кахріє-Джамі [10, р. 6].

Друкуючи листи візантиніста-мистецтвознавця з Равенни, сподіваємося, що ця публікація допоможе ототожнити з наведеними поштовими листівками їм подібні, підписані ініціалами Федора Шміта наприкінці кожного повідомлення. Знахідка решти листів змогла б надати візантиністам вельми цікавий матеріал – своєрідні щоденні записки історика мистецтва, який з таким захопленням досліджував ранньосередньовічні пам'ятки Італії.

Більшість листівок – фотографії равеннських пам'яток авторства Луїджі Брандоліні, відомого видавця та фотографа. Разом з братом Ахілле Луїджі Брандоліні друкував листівки у Равенні на Віа Кавур 41, а потім на Віа Кавур 61 наприкінці XIX – на початку XX ст. Їхній бізнес мав назву: *Fotografia Artistica Romagnola dei F.lli Achille e Luigi Brandolini* [8]. Також в колекції присутні листівки з фотографіями Равенни авторства Л. Річчі, італійського фотографа кінця XIX ст. [9].

В листах, що публікуються, дореволюційна російська орфографія та авторська пунктуація замінені на сучасну.

Листівка № А.VIII. Зображення: Фортеця Rocca Brancaleone, XV ст. Равенна.

На звороті: Мне ужасно досадно, что я не попал в San Marino. Мне ужасно хотелось бы повидать это независимое государство. Мы туда с тобой поедем когда-нибудь. Я ужасно много мечтаю теперь, и это нездорово. Я тешусь мечтами, хотя знаю, что многие из них вряд ли когда осуществляются. Положим, мечты, довольно скромные, но все же ужасно глупые, часто детские. Проходя по площади Равенны, я вдруг замечтался, какие бы я уничтожил домики неказистые и некрасивые одной стороной и построил бы стильный дворец. Непременно бы меня sindaco (головой) избрали, а ты бы принимала, как первая дама ...

Листівки № В. I–В. V.

В I. Зображення: Мавзолей Галли Плацидії, V ст. Равенна.

Напис: *Vista Panoramicamente col Mausoleo di Galla Placida.*

№ 10140 Stab. Grafico Sternfeld. Venezia. Ed. Luigi Brandolini. Ravenna.

На звороті:

15.III. 1904.

Дорогая моя.

Приехал в 4 часа в Равенну и точно шалый хожу. Так хорошо.

Чистенький тихий маленький городок. Старый-престарый, но такой аппетитный – бывают иногда такие чистенькие аппетитные старушки.

Я видел только одну церковь – S. Vitale – и потому начинаю карточки с серии В. Посмотри на эти карточки, и ты сразу поймешь, почему я в таком восторге. Это такая Византия, что с Салоникой может сравниться. Очень просто, что может. Византия готическая!

Листівка В. II. Зображення: Базиліка Сан-Вітале, VI ст. Равенна.

На звороті: И жители города такие все чистенькие и благоприличные. Женщин красивых много – даже старухи не отвратительные ведьмы, как в Неаполе.

Гостиницу я нанял хорошую, чистую, и недорогую (1.50 фр[анков] в сутки – а комната громадная, с солнцем, двумя кроватями и т. д. Тут всюду либо две кровати, либо широченные двуспальные, и я очень конфужусь всякий раз перед горничными).

В Foligno и Римини я был равнодушен к гостинице – одну-две ночи где угодно можно провести.

Листівка В. III. Зображення: Базиліка Сан-Вітале, VI ст. Равенна.

На звороті: Но в Равенне я останусь до субботы, т. е. пять ночей. Ужасно много будет работы. Тут такая масса памятников, что страх разбирает.

В одном этом San Vitale на день хватит. А одних знаменитых церквей кроме San Vitale еще полдюжины.

Погода, сегодня, по крайней мере, хорошая, и, я надеюсь, такую и продержится. Впрочем, и дождь не беда – все близко, под боком. Кроме одного только Sant Apollinare in Classe, куда я завтра или в первый же хороший день отправлюсь непременно.

Листівка В. IV. Зображення: Аспіда базиліки Сан-Вітале, VI ст. Равенна.

Из Римини я уехал такой злой, в таком отвратительном настроении, что гадко вспомнить. Солнца не было. А как только появилось солнце – сразу опять сияю. Как я буду жить в Петербурге зимой? Или ты мне будешь заменять солнце так, что я и замечать не буду, есть ли другое солнце на небе или нет?

В Равенну мы с тобою поедem как-нибудь. Нельзя не влюбиться в нее. Она такая симпатичная. Города Севера вообще чисты все, но это такая прелесть Равенна, что всем другим десять очков вперед дает. Я, как видишь, влюблен, хотя ты и просила не влюбляться.

Листівка V. Зображення: Внутрішній інтер'єр базиліки Сан-Вітале, VI ст. Равенна.

На звороті: В Равенне родилась Франческа да Римини², в Равенне умер Данте и его могила до сих пор тут. Равенна город Феодорика, короля остготского, знаменитого в Нибелунгах Дитриха v. Raben или von Bem³.

Воспоминаний, как видишь, много и притом они все более или менее поэтичны. А меня, сантиментального немца, хлебом не корми, а рассказывай мне о смерти Данте или о детстве Франчески.

Крупнейший из новых поэтов Италии Gabriele d'Annunzio⁴ написал очень эффектную трагедию «Francesca da Rimini»⁵. Дузе⁶ создала роль Франчески. Но мне трагедия мало нравится – не нравится сама... [текст письма обрывается]

Листівки № С. I–С. IV.

Листівка С. I. Зображення: Мавзолей Галли Плацидії, V ст. Равенна.

Равенна 17.III. 1904.

Дорогая моя.

С необыкновенным усердием продолжаю ходить по Равенне с записною книжкою в руке. Осмотрел еще не все, но уже почти все, все главнейшее. Я думаю, что завтра окончу осмотр. Но беда моя: пасха. Завтра у них тут страстной четверг. Ехать в Болонью в страстную пятницу не имеет смысла. Все равно: все будет закрыто, что мне нужно. Придется, значит просто «ожить». Ну, а «ожить» мне выгоднее в Равенне, где я трачу по 5 фр[анков] в сутки (т. е. меньше 2 р[ублей]), чем в Болонье, где пришлось бы...

² Франческа да Римині – відома своєю трагічною участю, оспівана у поетичних творах донька Гдвідо да Полента, властителя Равенни кінця XIII ст. Першим її біографію розповів Дж. Боккаччо (1313–1375) у коментарі до «Божественної комедії» Данте (1265–1321). Відомими творами, сюжетом для яких слугувала доля Франчески є трагедія Г. Д'Аннунціо «Франческа да Римині», опера Дж. Россіні та симфонічна фантазія П. І. Чайковського під тією ж назвою.

³ Теодорих I Великий, король остготів (493–526).

⁴ Д'Аннунціо Габріеле (1863–1938) – італійський письменник та драматург.

⁵ Опера «Франческа да Римині» поставлена на сцені римського театру «Костанці» 1902 р.

⁶ Дузе Елеонора (1858–1924) – італійська актриса.

Листівка С. II. Зображення: Мавзолей Галли Плацидії, V ст. Равенна.

На звороті: тратить 7 фр[анков] или 8 в сутки. Так что я предполагаю тут остаться до субботы, а, может быть, и до воскресенья. Глупо только то, что, если ты послушалась меня и пишешь 14, 15, 16, 17 в Болонью, твои письма начнут приходить уже 17-го вечером или, самое позднее, 18 утром, т. е. завтра, в четверг. Они будут приходить 18, 19, 20, 21, а я их получу все зараз в понедельник. Таким образом, я лишу себя наслаждения ожидания: «вот и завтра пойду на почту и опять получу письмо». Милый друг, ты смеешься над моим ребячеством, мне не до смеху. Единственную мою...

Листівка С. III. Зображення: Мавзолей Галли Плацидії, інтер'єр, V ст. Равенна.

На звороті: настоящую радость, твои письма, я желаю смаковать, понемногу наслаждаться. И наконец: ведь это такое невинное удовольствие!

В Равенне ужасно чувствуется уже север. Сегодня целый день – серый и холодный. Настолько холодный, что я чуть-чуть пальто не надел. А ведь здесь уже 30 марта! Деревья еще не зелены. Зима совсем. Что-то дальше будет?

Мне скучно и скучно. Все та же скучная работа с Григороу⁷, все та же беготня по памятникам, все те же черные-пречерные мысли. Мне холодно, мне скучно. Ни души кругом. Молчи без перерыва.

Когда все это кончится, когда я опять буду в Петербурге...

Листівка С. IV. Зображення: Мавзолей Галли Плацидії. Мозаїка «Добрый пастир», V ст. Равенна – Емілія.

На звороті: ... буду с тобою, я буду рад опыту этой зимы. Если я теперь за эту зиму не рехнулся, значит – у меня мозги крепкие и впредь бояться нечего.

Как видишь, я опять хнычу. Ты не – – – [пропуск] впрочем, ты так привыкла к моему нытью, что, наверное, и беспокоиться не станешь.

В сущности, я ужасно жалкий субъект, что ною постоянно. Я сам себе противен невероятно: бесхарактерность, доведенная до предела.

И так далее. И так далее. Старые песни.

Прощай. Не сердись на меня.

Весь твой Ф. Ш.

Листівка С. V. Зображення: Баптистерій Сан-Джованні ін Фонте, IV–V ст. Равенна.

18 го марта 1904.

На звороті: Я вчера вечером закончил письмо, думая, что сегодня утром снесу его на почту.

Но сегодня утром снести письмо на почту оказалось невозможным, ибо шел ... густой снег. Да! Снег! Целую зиму я не видал снега, так пришлось его увидеть теперь в марте месяце, 18го марта! Это что-то неслыханное. Право, можно подумать, что я в Петербурге, а не в Италии. Конечно, снег моментально на земле превращается в кашу. Ходить невозможно. Я заблокирован.

Как это весело – ты себе и представить не можешь. Сиди, значит, в гостинице, ...

Листівка С. VI. Зображення: Інтер'єр баптистерія Сан-Джованні ін Фонте, IV–V ст. Равенна.

На звороті: ... где нет ни книг, ни газет даже. Сиди и гляди на крупные хлопья снега, на кашу на пустынной улице, на серое низкое небо. Сиди и жди, пока этой прелести не заблагорассудится кончиться наконец.

Ах, как это весело! Как это весело! Так весело, что хочется от восторга повеситься, чтобы только не видеть ничего, да не слышать шум капающей с крыш воды.

Горничная сидит где-то в соседней комнате и тянет монотонную унылую гнусавую песню, от которой становится еще веселей. Она повторяет...

⁷Никифор Григора (близько 1295 – близько 1360) – візантійський вчений гуманіст, історик, богослов.

Листівка С. VII. Зображення: Баптистерій, VI ст. Равенна.

degl' ortodossi (S. Giovanni in fonte) [приписка Шміта].

На звороті: ... один и тот же мотив раз 10 уже и, наверное, повторит его еще столько же. Каждую четверть часа на соседней колокольне поднимается трезвон. Все это прямо бьет по нервам. Четверть за четвертью летит в вечность, а я все сижу и смотрю на слякоть, да на серое небо. Это называется жизнью. Что за нелепость, что за гнусность. Я бы хотел уничтожить и эти часы, и эту горничную, и самого себя, и весь мир.

Принесли газету. Аршинные телеграммы из Лондона о том, что говорят газеты там. Подлю и под ... [пропуск]...

Листівка С. VIII. Зображення: Баптистерій аріан, кінець V – початок VI ст.

5. Maria in Cosmedini [приписка Шміта]

На звороті: ... его и не почувствовала. После этого трактата последовали такие завоевания, что Россия стала еще могущественнее, еще сильнее. Весь Туркестан и т[ак] д[алее] и т[ак]д[алее] были взяты почти непосредственно после этой «ужасной» войны всей Европы против России. Англия, Франция, Италия, Турция нагрянули на нас⁸, а чего достигли? Достигли того, что разрушили после отчаянных усилий один русский городок, Севастополь! Есть чем гордиться, воистину!

Фу, как я зол. Я до того зол, что мне физически мучительна эта злость. Зол на всех и на вся.

Листівка С. IX. Зображення: Базиліка Сант-Аполлінаре-Нуово, кінець V – початок VI ст. Равенна.

На звороті: Вчера за обедом у меня был длинный разговор. Завсегдатаи ресторана конечно, при виде нового лица, немедленно разузнали, кто я. И узнав, что я русский, немедленно стали меня расспрашивать. Я не понимаю этих людей. Мы в России, напр[имер], мало знаем об Испании. Но мы и не интересуемся Испанией, а если бы заинтересовались, то немедленно постарались бы ее узнать. Немедленно газеты бы занялись ею, немедленно появились бы книги, в которых была бы рассказана и история Испании, и ее география, и все прочее.

Россия стоит со времен Наполеона I, т. е. сто лет уже, в центре политической...

Листівка С. X. Зображення: Інтер'єр базиліки Сант-Аполлінаре-Нуово, кінець V – початок VI ст. Равенна.

На звороті: ... системы Европы. Одно время, с 1815 года и до самой Крымской войны, Россия главенствовала в пресловутом Священном Союзе и, значит, играла первую роль в Европе. И теперь к России в Европе никто не относится равнодушно: ее боятся, ее ненавидят, ее любят – но равнодушно к ней никто не относится.

Россия всюду возбуждает жгучий интерес. И ... все-таки ее никто не изучает, никто не знает. Газеты печатают невозможнейшую ерунду, книг о России нет. Знают Россию немного – французы, знают ее – англичане и немцы. Но знающие люди точно боятся поделиться...

Листівка С. XI. Зображення: Церква Сант-Аполлінаре-Нуово. Стіна головного нефу праворуч, кінець V – поч. VI ст. Равенна.

На звороті: ... своими сведениями. Газеты не желают воспользоваться трудами о России.

Я читал немецкие и английские книги о России. Прекрасные дельные сочинения (особенно английское Wallace)⁹, в которых сообщаются прекрасные точные сведения о России. Об этих книгах никто и не вспоминает. А печатают ерунду.

В Италии же об России ровно ничего не знают. И когда рассказываешь здешним интеллигентам о том, что у нас делается, сравниваешь немного наши порядки и здешние, то они все ахают, точно откровение им сделано.

⁸ Мається на увазі Кримська війна (1853–1856) між Росією та коаліцією у складі Великої Британії, Франції, Туреччини та Сардинії за панування на Близькому Сході та Балканах.

⁹ Воллес (Уоллес) сер Дональд Маккензі (1841–1919) – англійський письменник останньої третини XIX ст., автор творів про Російську імперію.

Листівка С. XI в. Зображення: Портрет імператора Юстиніана (мозаїка базилики Сант-Аполлінаре-Нуово), кінець V – початок VI ст. Равенна.

На звороті: Процессы тут идут без конца. Пока стоит министерство – все его хвалят. Только свалят его, чуть не все министры оказываются ворами и взяточниками. Начинают их судить и т. д. Как раз теперь кончился процесс морского министра Беттоло, которому доказали, что он украл миллионы, и который ... остался безнаказанным. Тянется процесс министра нар[одного] просвещ[ения] Нази, который уворовал черт знает сколько. Первый министр нынешний Джолитти в свое время должен был бежать из Италии...

Листівка С. XII. Зображення: Базилика Сант-Аполлінаре-ін-Классе, VI ст. Равенна.

На звороті: ... потому что ему угрожала тюрьма за воровство. И т. д. И т. д.

Этого никто как-то не замечает всего. Никто из подобных фактов не делает того простого вывода, что значит парламентское устройство не есть верное средство чтобы устранить злоупотребления.

Но, может быть, парламентское устройство устраняет полицейский произвол? Да ничуть. Ибо кровавых усмирений бунтов, всевозможных арестов, политических убийств и т. д.

Листівка С. XIII. Базилика Сант-Аполлінаре-ін-Классе, VI ст. Равенна.

На звороті: ... тут не оберешься. То же, что и у нас, ничуть не лучше.

А если парламент ничуть не гарантирует граждан, то незачем утешаться фразами о мнимой свободе. Газеты, неудобные правительству и тут конфискуются, люди неудобные правительству и тут арестуются административным порядком (не судебным) за «анархическую пропаганду» и т. д. Свобода – фраза и тут.

Значит, выгоды конституции сомнительны. А...

Листівка С. XIV. Зображення: Базилика Сант-Аполлінаре-ін-Классе – інтер'єр, VI ст. Равенна.

На звороті: ... невозможность и пагубность конституции для России несомненны. К чему, значит, России конституция?

Мне кажется, что все это логично, ясно, просто, так, что проще и яснее и быть ничего не может. А они тут удивляются. Им все это и в голову не приходило.

Я уж много раз здесь в Италии имел случай говорить все это. И я думаю, что капельку пользы я этим приношу. Надо итальянцам отдать справедливость, что, когда им говоришь спокойно и с фактами в руках, они слушают точно лекцию, и их вопросы...

Листівка Д. I. Зображення: Равенна. Підземелля та баптистерій православних, VI ст. Равенна.

На звороті: ... показывают, что они вникают в дело.

И так как их вражда к России основана не на инстинктивном чувстве, как у англичан, а на ложных или недостаточных сведениях, то, разрушая предрассудки, разрушаешь и эту вражду.

Последний вопрос и вчера опять был: а как же еврей? Но вчера у меня ответ был под рукою: я развернул газету и прочитал телеграмму из Нью-Йорка о том, что где-то в Арканзасе опять американцы линчировали с десяток негров. Культурные американцы, которые осмели... [пропуск]

Листівка Д. III. Зображення: Церква митрополита. Пастирський трон св. Массіміана.

На звороті: ...вообще престокая скотина.

И еще. Евреев избивают, потому что они высасывают народ. И это факт, что они высасывают народ, факт неоспоримый. А китайцы имеют только тот недостаток, что они довольствуются такою платой, при которой белый рабочий дохнет с голоду. Они не высасывают, они только конкурируют. И уж если кого оправдывать, то конечно скорее наших хохлов, чем культурных американцев.

Я не знаю, к чему я тебе пишу содержание моих вчерашних речей. От...

Листівка Д. ІV. Зображення: Ахієпіскопський палац, VI ст. Равенна.

На звороті: ... нечего делать, засел и пишу. И боюсь, что опять с этим несчастным еврейским вопросом рассержу тебя. Впрочем, я ведь не смог бы скрыть навсегда свой взгляд на дело. Прорвалось бы все равно. И лучше пораньше, чем потом. Лучше, чтобы поменьше было сюрпризов впоследствии.

Прощай. Все еще идет снег. Я бы и еще писал. Но карточки приходят к концу.

Прощай. Весь твой Ф. Ш.

Листівка Ш. Зображення: Фасад церкви Св. Фредіано, XIII ст. Лукка.

...новые красоты и сердце наполняется все новым восторгом. Тут устаешь здорово. А особенно утомляют, конечно, все эти экскурсии в Самаре, Стяве, Пьяно, в Лукку. Тут ведь настоящая Италия, мягкая, дивно прекрасная, поющая, ласковая. Что за язык, это тосканское наречие! Говорят – точно музыка! И храмы их – тоже музыка! И природа – музыка! Такой роскоши растительности (тут не только виноград сам рвешь и ешь, тут фиги сам рвешь, да персики!), такого разнообразия и представить я себе никогда не мог. Чудеса, да и только! А море! Сегодня синее, а завтра зеленое, бело...

Литература

1. Бродович И. А. О трудах Ф.И. Шмита по истории византийского искусства. *Журнал Министерства Народного просвещения*. 1912, ч. 42, № 12. С. 376-401.
2. Морозова И. И. Находка в библиотеке. *Время*, 1987, 3 июня. С. 4.
3. Сиволап Т. Е. Страницы биографии Ф. И. Шмита по архивным источникам. *Собор лиц: Сборник статей* / Под ред. М. Б. Пиотриовского, А. А. Никоновой. СПб., 2006. С. 17-32.
4. Сумцов Н. Труды Ф. Шмита по истории искусства: Отзыв, составленный проф. Н. Сумцовым по поручению факультета. Х., 1912. 10 с.
5. Филиппенко Р. И. Ф. И. Шмит – заведующий музеем изящных искусств и древностей Харьковского университета. *Вопросы музеологии*. 2016. № 1. С. 69-77.
6. Шмит П. Ф. Список печатных работ Федора Ивановича Шмита (1877–1941). *Византийский временник*. 1976. Т. 33 (62). С. 297-300.
7. Шмит Ф. И. Рецензия на: Dr. Julius Kurth, Die Wandmosaiken von Ravenna. *Византийский временник*. 1914. Т. XXI. Вып. 1–2. Отд. II. С. 6-7.
8. Luigi Brandolini. Ravenna, Italy (Publisher, Photographer). URL: <https://www.doaks.org/research/library-archives/dumbarton-oaks-archives/collections/ephemera/names/luigi-brandolini>.
9. The V&A – the first museum to collect the art of photography. URL: <https://collections.vam.ac.uk/item/O1346337/photograph-ricci-1>.
10. Underwood P. A. The Kariye Djami. New York, 1966. Vol. I. P. VI. 355 p.

References

1. Brodovich I. A. O trudah F. I. Shmita po istorii vizantijskogo iskusstva [About the works of F. I. Schmitt on the history of Byzantine art]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo prosveshcheniya [Journal of the Ministry of Public Education]*. 1912, Part. 42, № 12. S. 376-401. (in Russian).
2. Morozova I. I. Nahodka v biblioteke [Find in the library]. *Vremya [Time]*, 1987, 3 iyunya [3 june]. S. 4. (in Russian).
3. Sivolap T. E. Stranicy biografii F. I. Shmita po arhivnym istochnikam [Pages of the biography of F. I. Schmit according to archival sources]. *Sobor lic: Sbornik statej / Pod red. M. B. Piotriovskogo, A. A. Nikonovoj [Cathedral of persons. Digest of articles / Ed. M. B. Piotrovsky, A. A. Nikonova]*. SPB., 2006. S. 17-32. (in Russian).

4. Sumcov N. Trudy F. Shmita po istorii iskusstva: Otzyv, sostavlennyj prof. N. Sumcovym po porucheniyu fakul'teta [Works of F. Schmitt on the history of art: Review compiled by prof. N. Sumtsov on behalf of the faculty.]. H, 1912. 10 s. (in Russian).
5. Filippenko R. I. F. I. Shmit – zaveduyushchij muzeem izyashchnyh iskusstv i drevnostej Har'kovskogo universiteta [Schmit – Head of the Museum of Fine Arts and Antiquities of Kharkov University]. *Voprosy muzeologii* [Questions of Museology]. 2016. № 1. S. 69-77. (in Russian).
6. Shmit F. I. Spisok pechatnyh rabot Fedora Ivanovicha Shmita (1877–1941) [List of printed works of Fyodor Ivanovich Shmit]. *Vizantijskij vremennik* [Byzantine time]. 1976. Vol. 33 (62). S. 297-300. (in Russian).
7. Shmit F. I. Recenziya na: Dr. Julius Kurth, Die Wandmosaiken von Ravenna. *Vizantijskij vremennik* [Byzantine time]. 1914. Vol. XXI. Issue 1-2. Part. II. S. 6-7. (in German).
8. Luigi Brandolini. Ravenna, Italy (Publisher, Photographer) URL: <https://www.doaks.org/research/library-archives/dumbarton-oaks/archives/collections/ephemera/names/luigi-brandolini>. (in English).
9. The V&A – the first museum to collect the art of photography. URL: <https://collections.vam.ac.uk/item/O1346337/photograph-ricci-1>. (in English).
10. Underwood P. A. The Kariye Djami. New York, 1966. Vol. I. P. VI. 355 p. (in English).